

Provisorium og identitet

– om krop og landskab

af Niels Kayser Nielsen

1

Der har op igennem 1980'erne været en stigende interesse for idrættens fysiske miljø, forstået som rumslighed. Den kom til udtryk allerede i 1982 med Lone Højfeldt og Niels Vogensens artikel i tidsskriftet *Centring* om Dalumhallen i Odense læst som en text. Den blev fulgt op af et temanummer i samme tidsskrift om idræt og arkitektur. I 1986 udsendte Henning Eichberg og Eigil Jespersen det på mange områder spændende værk om »De grønne linjer« i kropskulturen. Derudover har Gerlev Idrætshøjskoles cirkulære bevægelsehus haft idrætsforskningens og pressens bevågenhed og er fra mange sider blevet rost som et spændende eksperiment. Det er formodentlig ét af de mest adækvate rum for den post-sportive, selvberoende krop, man kan tænke sig. En af hovedmændene bag det, Hans Lyngsgaard, har gennem de senere år publiceret bøger om idrættens rum, heraf senest »Idrættens rum. Nybrud i idrættens arkitektur«¹. Det er der kommet en læservenlig bog ud af, som imidlertid, antagelig af afgrænsningsårsager, lægger hovedvægten på rummet for indendørs idrætsaktiviteter. Gymnastikkens, sportens og badets rum præsenteres, men der fokuseres på de dele af idrætten, som foregår i bygninger, huse og haller. De udendørs anlæg behandles i mindre udstrækning; sådan som det har gjort sig

gældende i det hele taget indenfor feltet idræt og rum. Arkitektdimensionen er blevet vægtet nok så meget som landskabsrelationen.

Måske som følge af at forholdet mellem gymnastik og sport, mellem bredde- og eliteidræt samt mellem organiseret vs. uorganiseret idræt har domineret dansk idrætsforskning siden dens genopblussen i slutningen af 1970'erne, har spørgsmålet om idrættens rum været ført på idrættens præmisser mere end på kroppens. Det har i høj grad været en normativt farvet stillingtagen til, hvorvidt denne eller hin form for idræt lod sig gennemføre i bestemte rum, der har været bragt i focus – hvorimod spørgsmålet om kropslighedens status i rum mindre har været oplevet som relevant. Diskussionen om cirkulære vs. rektangulære idrætsrum har været diskussionen; ikke sjældent knyttet til en sportskritik, som reduktivt har sat lighedstegn mellem sport og c-g-s systemet.

Hensigten med denne artikel er for det første at supplere, ved at pege på at også de udendørs idrætsanlæg kan have relevans for forskningsfeltet idræt og rumslighed; for det andet at pege på den kropsligt-fænomenologiske diminution, som er inkluderet i enhver form for idræt, herunder også sport. At denne pejling har en tentativ karakter må være åbenbar i betragtning af forskningssituationen beskrevet ovenfor.

Heldigvis eksisterer der udenfor

idrætsforskningen en righoldig forskning på området rum-krop. Denne forskning har fået fart i løbet af 1980'erne i takt med den fornyede interesse for æstetik, smag og iscenesættelse og med erkendelsen af, at æstetik og *iscenesættelse* er afhængig af arenaer, former og flader samt af at arenaens, formens og rummets vigtigste element er grænsen, dvs. skillelinjen mellem afstand og indoptagelse. Dette står i forbindelse med forskningen i kulturel identitet, hvor det gang på gang påpeges, at *kulturel identitet* handler om forvaltningen af afstande, nærmere bestemt om mulighedsbetingelserne dels for at afgrænse sig i forhold til det fremmede, dels for at inkorporere det ukendte og dermed udslette grænser.² Ved siden af dette har der, skønt mindre mediedyrket, som en væsentlig understrøm, indenfor den filosofiske fænomnologi været forsket i den basale relation mellem *krop og sansning*. Det er enkeltaspekter fra disse tre områder, der her skal inddrages, idet en række af de anvendte begreber og orienteringsfelter skønnes at være af relevans også for idrætsforskningens kropsoptagelse. Men hvorledes har nu idrætsrummet set ud, udendørs?

2

Skoleloven af 1814 fik ikke nævneværdige idrætsrumslige konsekvenser. Udenfor skolebygningen blev der ganske vist lavet en plads til gymnastiske øvelser med »Klatremaskiner og andet Tilbehør med Touge«³, men grænsen mellem disse og omgivelserne var svære at trække. Noget egentligt rum for sig selv havde idrætten endnu ikke. Grænsen mellem idræt og leg på landsbygader, stræder, skolegårde og mar-

ker var svær at trække. Som Johs. V. Jensen skriver om bønderbørns lege⁴: »Paa Pladsen udenfor Skolen, der gik i ét med den bare Mark, stod »Klatreværket«, en Galge med med Glatstang, Knudetov og Rebstige, der kunne minde en om de kinesiske fritstaaende Mindeporte, og som var at se i sin Tid udenfor enhver Landsbyskole i Jylland. Gymnastik var ikke Bønderbørnene baaret i Blodet, fortvivlet krympede de Tærne i Strømpesokkerne, naar de skulle til Vejrs. Og her paa Pladsen, hvor Græsset var afhøvlet til den bare Muld, ville man uvægerligt finde to Mursten stillet på Kant Side om Side: her spilledes der Pind i Fri-kvarteret. Ofte har jeg siden fra Toget øjnet de to sidestillede Mursten paa Pladsen udenfor en Landsbyskole, og tænkt mit derved.«

Samtidig ved vi, at landsbyerne havde sin keglebane, og at en folkelig leg som at »spille trille« stillede visse krav til anlæg og rum: der skulle helst være tale om en lige vej, som dernæst gerne måtte være omkranset af stengærder, at ikke træklodderne, »trillerne«, løb af banen.⁵

Først med øvelseshusene i tilslutning til skyttebevægelsen og senere den »svenske« gårdmandsgymnastik fik idrætten sit afgrænsede rum, i form af bygninger. Her kunne kroppen iscenesættes, indendøre. Bønderne var svære at lokke udendørs, når de skulle gøre karlegymnastik. Dér gik de jo til dagligt, når de arbejdede. Skulle de have et forum, en arena, hvor de hævdede sig over og markerede afstand til arbejdet, måtte det være indenhus-rum, der kom på tale. Kun herved kunne grænsen trækkes.

Anderledes forholdt det sig med sporten og dens udøvere. De arbejdede

de som oftest indendøre og trængte derfor til frisk luft; men de trængte også til iscenesættelse, manifestation og autonomisering af deres kropskultur. Den skulle være noget særligt. Denne afgrænsning var dog ikke uden vanskeligheder. Hvor gik grænsen til leg og traditionel kropslig adspredelse? Skulle sporten være andet og mere, eller mindre, end »so i hul«, måtte der afgrænsning til, men hvordan? Først ved grænsen får man øje på forskelle. Samtidig udgjorde leg-elementet en stor del af sporten, således at der også skulle være plads til spontanitet og tilfældigheder. Kravet lød altså på ét sted i verden at være – et udgangspunkt, en bastion, et anlæg, men et anlæg der ikke adskilte sig for meget fra traditionelle lege. Dvs. en scene som både havde arenakarakter og samtidig åbnede mulighed for »døde vinkler«, fri- rum, adspredelse, pauser tæt på naturen, og alligevel på afstand af den og i forskel til den. M.a.o. et rum hvor man ikke hele tiden »skulle være den«, dvs. narcissistisk være i begivenhedernes centrum, men hvor man undertiden, dvs. som kontrast, kunne være midtpunkt. Et sådant rum blev de udendørs anlæg. I reglen anlagt som rektangulære flader. Ofte desuden omkranset af en cirkel, som kontrast og differentieringsmulighed, således at spændvidden mellem forskelssætning og homogenisering blev sat i relief.

3

Hovedstaden gik i spidsen. I 1887 anlagde KB de første tennisbaner i Østre Anlæg i læ af de gamle volde. Men provinsen fulgte straks efter. Det hedder om idrættens begyndelse i Hjørring, at direktør Albert V. Ginge og cand.

pharm. Niels Olesen i 1891 spiller tennis på en bane, »som de selv opridsede i plantagen, og hvor de med byrådets tilladelse opstillede stolper og net. Senere spilledes i brønderiejer Olesens have.«⁶ Om cricketspillet i Hjørring i 1930'erne hedder det, at fra »Jyllands-gade og Tørholmsvej førte en – også efter datidens forhold – meget lidt trafikeret vej ned mod Markedspladsen. Det var et yderst velegnet område til cricket-spillet. Murstenene blev sat på højkant med overlægger, og så havde man et brugbart gærde.«⁷

I Aalborg lå badeanstalten for drenge og mænd ved yderste bolværk i Østre Havn, nabo til »Svinerenden«. Navnet sigtede til Koopmanns svineslagteri 25 meter vestpå. Ved ugunstige strømforhold blev badeanstaltens vand farvet rødt af blod og affald fra svineslagteriet,⁸ og undertiden var forholdene så uhumske, at end ikke militæret kunne bade der. Andre steder i byen indrettede man sig på lignende interimistisk vis. Grusgraven, der hvor Skovdalens Atletikstadion nu ligger, overrislede kommunen hver vinter til skøjteløb.

I Silkeborg måtte de første fodboldspillere låne en mark af en bondemand og spænde en snor ud for at afmærke banen. Omklædningen foregik i det fri.⁹ Også i Sønder Omme var der umiddelbart efter århundredskiftet stor interesse for at dyrke fodbold om sommeren som supplement til vintergymnastikken. Der blev dannet en »fodboldklub, som lejede jord af gdr. Mads Eg syd for byen. Der var stor tilslutning til den både af unge, gifte mænd, voksne karle og ikke mindst store drenge, selv om mange ældre ikke forstod den iver der blev udfoldet på at løbe efter den »tossede bold«.¹⁰

I Bogense indrettede »Interesseselskabet Bogense Søbadeanstalt«, så vidt vides, det første badehus på tomme tønder i strandkanten.¹¹ Det rev sig dog løs i et stormvejr og drev til havs, og blev så erstattet af et hus på pæle. I Kolding dyrkede man i starten idræt dels på pladsen foran Koldinghus Staldgård og i Staldgårdens ridehus, dels på den stærkt skrånende markedsplads ved Låsbygades nordlige ende. Pladsen her var knoldet og ujævn, og man kunne ikke altid være sikker på at have den til disposition, da kommunen lejede den ud til andre formål.¹²

Disse træk af de første idrætsår viser, at man indrettede sig, hvor man bedst kunne. Hvor idræt begyndte og natur og omgivelser sluttede var ikke så let at sige. Idrætten indgik »naturligt« i landskabet sådan som almuelige, folkelige spil og fester tidligere havde gjort det. Om en fodboldkamp i Aars kort før 1. verdenskrig hedder det, at spillet ofte blev »afbrudt af de adstadigt vandrende kirkegængere, der uanfægtet fulgte kirkestien tværs over banen.«¹² Fra Herslev sogn i Sydjylland kan man i gymnastikforeningens protokol fra 1945 læse, at »den sædvanlige Sportsplads er efter meget Besvær anskaffet igen for Sommeren. Søren Sørensen Herslevgaard skal for leje af Sportsplads i Sommer have 500, Kr. Kreaturerne skal have lov til at græsse og svine Pladsen som sædvanlig.«¹⁴ Naturligheden havde sine omkostninger.

Måske som følge af disse vanskeligheder greb idrætsfolket imidlertid på et meget tidligt tidspunkt til modforanstaltninger. Allerede 1885 var der cykelbane i Esbjerg, Horsens, Odense, Aarhus og København. 1896 vedtog Kolding Cykleklub i samarbejde med

Kolding Fodsports Klub at få bygget en cykelbane. Måske skyldtes det, som man hører det fra både Odenseegnen og Silkeborg, at cyklisterne ved deres hensynsløse og bølgeagtige adfærd var til gene og fare for fodgængerne. Måske lå der også andre motiver til grund, som vi skal se i det følgende. Under alle omstændigheder skulle cykelbanens indvendige firkantede del overrises til skøjteløb om vinteren og ellers bruges til sportsaktiviteter (især atletik og fodbold). Da cykelklubben opgav ævret et par år senere, overtog kommunen baneanlægget og lejede derefter fodboldbanen ud til Kolding Idrætsforening, dvs. den tidligere Kolding Fodsports Klub.

I Aalborg havde boldklubben Chang tidligere klædt om mellem buskene i Grusgraven, hvorfor modstanderne ikke gerne ville spille dér. 1918 fik klubben med byrådets støtte et klubhus.¹⁶ Grusgraven i Aalborg var nu ikke kun en grusgrav der blev benyttet til idræt, men et idrætsanlæg. I Vejen købte Vejen sportsforening allerede 1902 en sportsplads mellem Nørregade og Vester Allé på ca. 2 tdr. land for 1362 kr. plus 250 kr. for en adgangsvej gennem landpost Petersens have. Stat og kommune støttede finansielt, mod at de skolesøgende børn have adgang og brugsret til sportspladsen.¹⁷ – Selv i Herslev slap man, omend så sent som i 1950'erne, for de evindelige kolorte og fik et permanent idrætsanlæg, som blev brugt til idræt og kun det.

I by og på land er mønstret det samme. Omend forskudt i tid. Fra at have været en del af naturen og omgivelserne rykker idrætten ind i sin egen verden. Der trækkes grænser. Institutionaliseringen af idrætten omfatter også idrætsanlæg og sportspladser. Idræts-

foreningen skaffer sig egne, anlagte baner. Idrætt løsrives fra naturen og selvstændiggøres. Den får sine egne rum at agere i, egne scener at optræde på; scener som nok er løsrevet fra de naturlige omgivelser, men som stadig er placeret i naturen og er i pagt med naturen, omend ikke andet så ved at være tvunget til at følge naturens rytme og årstidernes veksten. Man er både i naturen og udenfor naturen, med den dobbelthed af afstand og nærvær, der er inkluderet heri. Dette er vigtigt for sporten i dens barndomsår: at den indeholder både en fortrolighed med og en væren anderledes end de naturlige omgivelser. Det har sine kropsligt-sanselige implikationer og sine betydningsmæssige. Lad os se nærmere herpå, idet vi udgår fra, at sporten – ligesom gymnastikken – som kropskultur blev sat i scene for at få skik på tilværelsen, dvs. som et middel til fortolkning og erkendelse i en form for kropslig adfærd, som både var homogeniserende og differentierende i forhold til omgivelserne og det sociale liv. Idrættten var på dette tidspunkt både et udtryksmiddel, der satte sit præg på omverdenen, og et middel til forståelse af omverdenen.

4

Flere steder i sit forfatterskab behandler K. E. Løgstrup relationen mellem legeme og rum, mellem legeme og sansning. Det sker fx i *Metafysik IV: Skabelse og tilintetgørelse*. Han berører her, i et bevidsthedshistorisk øjebliksbillede fra tiden omkr. 1900, hvad der sker med vores opfattelse og vores forståelse af omverdenen, når rummet – fra tidligere at have været endeligt – udvides ud i det uendelige eller indad i

det uendeligt mikroskopiske, sådan som situationen var i sidste fjerdedel af 1800-tallet; hvor desuden Guds død begynder at blive folkeeje.¹⁸ Konsekvensen af dette sidste er, at vi står overladt til os selv og skal stå på egne ben. Resultatet bliver bl.a. den provisoriske mening, som vi kender fra den litterære symbolisme, enten den nu er religiøst udformet som hos Johannes Jørgensen, poetisk-erotisk som hos Sophus Claussen eller heroisk som hos Stuckenberg. Konsekvensen af det første er, at vi – alene – står overfor naturen og universet, og at vi, da vi selv er naturvæsener, er naturen underlegne. Naturens magt er uimodståelig. Altså må vi med vores forståelse, vores vilje og vores idealisme søge at gøre os fri af naturtvangen, som truer med at tilintetgøre os. Dette værn kan foregå – og foregik – på to måder: enten ved at forbedre naturen, gøre den ufarlig, opdyrke den og kulturalisere den; fx ved hjælp af maskiner og videnskab aftvinge og humanisere naturen dens potentialer, eller ved at gøre mennesket til andet og mere end et naturvæsen, dvs. ved at betone vores modstandsevne overfor naturen i kraft af vores fornuft, vilje, moral – og forståelse. Det første blev naturvidenskabens løsning. Det sidste humanistens og kunstnerens løsning. Idrættens verden befinder sig midt imellem, med dens svenske gymnastik og dens artificielle kropsøvelser på fornuftens og videnskabelighedens grund og med boldspils-idrætterne orienteret i retning af den humanistiske vilje til forståelse og fortolkning, lig kunstneren der forsøger at hamle op med verden ved at anskueliggøre den.

Afgørende for muligheden for anskueliggørelse var en oplevelse af, at universet og omverdenen ikke længere

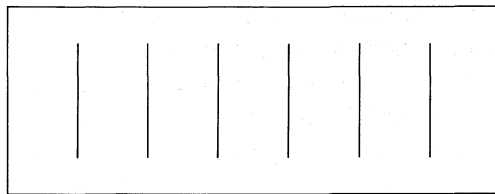
var stabilt, men labilt. Kræfter og bevægelser synes at være trådt i stedet for stof og materie; energier, strøm, bevægelse og fart erstatter stilstand og position.¹⁹ I takt hermed opgiver man, fx i malerkunsten, naturalismens tro på en tro gengivelse af naturen til fordel for en rekonstruktion af den. Billedform erstatter tingform. Kunstneren ledes til skematik og abstraktion. Dvs. til provisoriske erkendelser, hvor man forsøger at fastfryse labiliteten, bevægelsen og energien, sådan som vi kender det fra Klees og Kandinskys billeder, med deres stilisering af dynamikken. Som det hedder i en studie af Klees linjesprog: »Klees linie løber, springer, slår kolbøtter og efterlader frie tegn, som minder om planters vækstkurver. Mens den jager afsted, synes den altid at tilpasse sig milieuet, dvs. den udfolder sig i forskelligt tempo og i ændret toneart på jorden, i luften og i vandet og forvandler alt fra en statisk væren til en aktiv tilbliven.«²⁰ Men altså stadig i stiliseret form.

Som kunstneren så idrætsmanden. Han trodser universets uendelighed og labilitet ved at skabe sit konstruerede rum, idrætsarenaen, hvor verden er rekonstrueret og kunstig, og hvor bevægelsen både udfolder sig og er holdt i ave. Han skaber sig plads i verden ved at skabe sig sit provisoriske frirum – ikke i kontemplation, men i dynamik; dvs. ved at »gå ind på verdens præmisser« og alligevel sætte sit selvstændige modstandspræg på den.²¹

I et sådant provisorie-rum melder sig imidlertid straks spørgsmålet om identitet: smuldrer den ikke let her? Er der ikke tale om en skinløsning? Løsningen på dette problem er, for Løgstrup, radikalt kropsligt og fortjener derfor

omtale. Han har bl.a. uddybet sin opfattelse i en lille artikel med titlen Sansningen.²² Det er forholdet mellem sansning og legeme, der er det centrale. Udgangspunktet for ham her som andre steder i forfatterskabet er, at vort legeme indtager en plads i rummet. Vi optager dermed ca. én m² af jordens overflade. Og er altså hver især en unik størrelse. Med vores sansning er vi derimod alle mulige steder. Vi er allestedsnærværende. Sansende er vi nærværende til stede i et vidt og åbent rum. Med vores legeme er vi derimod på afstand; men står omvendt også fast, ét sted. Med sanserne er vi ude ved tingene og trues af at gå op i sanseobjektet; med legemet er vi hos os selv, omend altid i fjernhed. Det er sanserne, som er det nødvendige forbindelsesled mellem legeme og omverden, men det er legemet som bevirker, at omverdenen kommer til syne som noget andet end os. Rummet vi færdes i må være nok så konstrueret, det basale ved legemligheden og sansningen som fundament ændrer sig ikke. Men hvad er nu vigtigst af disse to størrelser? Vores sansning er på trods af allestedsnærværelsen forståelsesløs og desuden begrænset (vi ser kun Endelave uskarpt, når vi står oppe på Fynshoved): betinget af vores legemes étsteds-tilstedeværelse, af hvor i verden vores legeme befinder sig. Legemet er således det betingende element; men med denne begrænsning som betingelse har sansningen så til gengæld frit spil, er ubundet til at hente »råstof« hjem til legemet, dvs. sansemateriale til forståelse og bearbejdning. Vi lever med andre ord i et spændingsfelt mellem afstand og nærvær, mellem forståelse i afstand og sansemæssig opgåen i

alting. På den anlagte sportsplads (eller på teaterscenen) fastfryses denne afstand i kraft af grænser (omend kun af snor som ved fodboldens begyndelse i Silkeborg), hvorved muligheden for forståelse øges. Var det ikke for grænsen og afstanden, »ville det nære være for nært, og der ville gå panik i vore affekter og sindsbevægelser«, skriver Løgstrup om sansningens nærhed.²³ Omvendt når vi ikke indsigt ad spekulativ vej – vi er altid henvist til partnere: sociabilitet og omverden. Vore identitet er nok rodfæstet i vores legeme som et sine qua non, men behøver omverdenens sansemængde for ikke at løbe tør. Og her kommer det lukkede rum til kort, hævder han. Enheden af legeme og sansning, som vi kunne kalde kroppen, (Løgstrup bruger ikke dette ord, men taler om »legem«) kræver en grænse, men en porøs grænse, for at gøre sig gældende: En betingelse for at det sansede kan komme til syne for os er, at vort syn kan kikke bag det uden at standses af noget. Kun i silhuet kommer skikkelser til syne. I det totalt udfyldte rum, fyldt med kropslighed eller stof og materie, ville det være en umulighed. Her ville vores blik hele tiden være tvunget til at se objekter og ville blive træt. Dvs. den altid vigende horisont giver pauser og hvile. Det gælder indenfor sportspladsen, hvor ikke alle dele af fladen er lige vigtige, hvor hjørnerne er frirum og sjældent udfyldt af spillere; det gælder også udsigten til naturen bag banen. Frirummet og tomrummet er det som muliggør sansningen og det sansedes tilsynskomst. Det er den uendeligt vigende horisonts perspektiveringsmulighed, der skaffer os overblik. Jvf. følgende figur:

Frirummet sætter det sansede, skikkelserne, i relief, så vi kan koncentrere os om dem: »I sin vigen trækker horisonten synet med sig uden at lade det standse af noget, så vi får frihed til at forstå hvad synet standses af. Forstå hvad vort blik falder på, kan vi kun, fordi vi af horisonten får frihed til at lade være at lade vort blik falde på noget.«²⁴ Dvs. uden kontingens ingen struktur – og omvendt. Med kombinationen af grænsen og det åbne rum er vi både hos os selv, i utilstrækkelighed, og ude af os selv, uden forståelse. Her er der både ro og sansepirring. Begge dele er nødvendige for kroppens identitetsfølelse.

5

Denne onto-fænomenologiske redegørelse har Løgstrup funderet i en historisk kontekst, i årene før 1. verdenskrig. Det er ingen tilfældighed. For ganske vist er der tale om et ontologisk forhold mellem legeme-sansning og omverden, men dette forhold kan opleves som mere eller mindre vedkommende; og netop tiden omkr. Det moderne Gennembrud – modernitetens anden fase i Danmark – fandt omverdensproblematikken højst relevant, endda set i et kropsligt perspektiv. Det var identiteten som var i fare. Sansningens betydning blev såvel indenfor den videnskabelige som den kunstneriske dis-

kurs oplevet som højst prekær, ligesom forholdet mellem étsteds-tilstedeværelsens ro og sansningens uro og længsel, i takt med urbaniseringen, blev aktualiseret. Tydeligst ses det i Johs. V. Jensens forfatterskab, der nok er den mest sanseregistrerende og fortolkningsvillende aflæsning af samtiden og som i mangt og meget er en nøgle til oplevelsen og forståelsen af kropslighed i denne periode.²⁵

Også Johs. V. Jensen tog udgangspunkt i kroppens mulighed for étstedsro. Hans overvejelser gik dernæst i retning af, at når kroppen opholder sig permanent på én og samme lokalitet, øges identitetsfølelsen selvsagt i kraft af kontinuiteten, men herved trues den samtidig af det evigt tilbagevendende, af alt for megen ro og stabilitet (jvf. tematikken i *Syvsoverne* i *Himmerlandshistorierne*). I et sådant rum bliver identiteten nemt til træghed, bundet til tavse kroppe, der står som torso'er ved siden af hinanden (jvf. grafittien på statuen af Chr. 10. i Kongens Have i Odense: »Er du frosset fast kong Christian?«). Denne ro og stedfæstede identitet optog Johs. V. Jensen. Han var dybt fascineret af den, men kunne ikke nøjes med den. Han ville netop også den anden dimension: sansningens udlængsel efter den altid vigende horisont. Først i denne polspænding oplevede han identitet; svær at leve med, men umulig at være uden. Selv skulle han helt til Berlin og Østen for at forstå sit Himmerland og for at gøre sig fri af sognebåndet, med træghed og indeklemmt lavendelduft – og omvendt: kun fordi han med sin legemlighed var funderet et sted, endda ét sted, nemlig på kanten af »Barndommens Sig«²⁶, kunne han med sine sanser opleve Østen og derved få et

reflekteret perspektiv på »væveren fra Guldager«, dvs. på sin slægt og på sig selv.

6

Men mindre end Malayas jungle kan gøre det. Man kan også plante træer. Eller på anden vis markere grænser og fremhæve den vigende horisont og derved længslens og sansningens muligheder i det perspektiverende frirum. Og det gjorde man, da man samtidig med Johs. V. Jensens polspændingsudrejser anlagde sportspladser.

De blev typisk anlagt i to forskellige slags lokaliteter: enten på en tom plads i bymidten, dvs. et sted som smagte af natur og frirum, som fx. i Vejen. Eller, mere hyppigt forekommende i det bakkede Østjylland: lavt med udsigt fra skråninger (den samme type placering har jeg i øvrigt set i Umeå i Norrland, i Trondhjem, i Lahti, i Reykjavik).

Valgte man den første mulighed, skyndte man sig straks at plante træer til omkransning af rummet, fladen, sportspladsen, så den fik kontur, og spillerne (tennis, cricket eller fodbold) kunne få karakter af skikkelser, samt for at blikket kunne søge ud og mætte sig i sansning og udlængsel og samtidig i kraft af perspektivet kunne fixere det der foregik på banen – og således forstå og begrunde det sete. Valgte man den anden mulighed, var perspektivet naturgivet. Vi kender det fra Kolding Stadion, fra Vejle Stadion i Nørreskov, fra Vestergade Stadion i Horsens, fra Børkop Stadion, fra Changs anlæg på Provstestjorden i Aalborg. Selv i Herslev valgte man at henlægge idrætsaktiviteterne til Herslevgårds marker nede ved Mølleåen, så der var udsigt og perspektiv fra skråningerne mod

nord. Eksemplerne er legio. Og der er træer omkring banen, overalt. Antagelig af æstetiske årsager, og for at simulere natur omkr. de kunstigt anlagte rum, men formodentlig også af fænomenologiske grunde for at bevare spændingen mellem legeme og længsel, mellem sansning og forståelse. Dvs. sportspladsen afgrænses, den parcelleres ud, den segmenteres i forhold til den omgivende natur som værende ét sted i verden. Den bliver udgangspunkt, et hjemsted, et sted hvorfra ens verden går – men med porøse grænser ud mod verden.

Var det ikke for træerne, ville idrættens og dens sportsplads flyde ud i ét med omgivelserne og sansningen fortabe sig ud i luftighed uden mulighed for at »melde tilbage« til legemet. Tilsvarende ville naturen udenfor sportspladsen heller ikke komme til syne. Alting ville flyde ud i ét, og man ville ikke lægge mærke til, endsige forstå noget af det hele. Forståelsens supplement til sansningen er, at man er hjemmehørende, er étsteds-tilstedværende. I denne dobbelthed af udenfor og indenfor ligger identiteten. Sportspladsen gav i sin tid med sin tilrettelæggelse af rummet gode muligheder for at sikre denne kombination af afstand og nærvær.

7

I Mikkel Christensens erindringer fra Vendsyssel i 1890'erne hedder det om ham som 14-årig: »Lidt efter lidt voksede jeg op over kornhøjden, syntes jeg. Horisonten rykkede lidt længere ud.«²⁷ Med dette får han perspektiv på sin tilværelse og får kastet lys på det legeme, der er den ene halvdel af hans kropslige identitet. Den anden del be-

står i sanserne, som han ikke forstår, men som han aner kompletterer. Ganske vist står han fortsat med begge ben på jorden og er herved étsteds-tilstede, men det manglende udsyn har hindret ham i at se sin omverden og derved, via den, ind-se sig selv og sit væsen. Det er seksualiteten, som rumsterer og pirrer sanserne og som nu skal forbindes med hans »gamle« kornhøjdekropslighed. Det er ikke så ligetil i en alder af 14 år, hvor man er rykket op med rode og skal ud at tjene for andre, hvor klasseforskellenes ydmygelser slår én i møde, hvor sexualmoralen var præget af hykleri og dobbeltmoral og indbyrdes modstridende normsæt, og hvor den overordnede modsætning mellem almuekollektivismen og individualitet begynder at gøre sig gældende. Mikkel vågner op til et liv, hvor han ikke længere er sin krop, men nu også skal til at have sin krop, og hvor den del af ham der står på jorden i kornhøjde forliges dårligt med sanseverdenen ovenkorns. Hans identitetsdannelse i form af samklang mellem legeme og sansning har vanskelige vilkår. Han drømmer som så mange andre om at løse problemerne dels med klasseforskellenes trældom, dels med den vanskelige identitet ved at komme væk, så han kan starte fra scratch, på lige vilkår med andre. Fx ved at blive cementarbejder i Aalborg eller ved at tage på højskole. Mikkel vælger højskolen. Andre valgte sporten.

Mikkels identitetstrussel er ikke kun livshistorisk bestemt; den er også historisk betinget. Netop i denne fase af Danmarks historie var det livshistoriske udviklingsforløb ekstraordinært stærkt påvirket af historiens gang. Han bevæger sig fra et kulturelt rum, hvor kroppen er sammenfaldende med sit

rum (i kornhøjde), og hvor jeg'ets udfoldelsesmuligheder holdes indenfor en stabil skematik, til en uoverskuelig verden, hvor sansernes indtryksmængde er for stor. Han kan ikke bringe dem i overensstemmelse med sin hidtidige kropslighed som forståelsesramme. Indtryksmængden dominerer i forhold til udtryksevnen. Med sansernes allestedsnærværelse og sanseindtrykkenes mangfoldighed bliver der for meget, han ikke kan bringe tilbage til sin legemlige étsteds-tilstedeværelse. Han savner fortolkningsmuligheder.

8

Med Mikkel Christensens urbaniseringsmuligheder (han kommer senere til København) har vi nærmet os en ny problemstilling: by-modernitetens permanente bevægelighed. Vi har bevæget os fra en antropologisk-fænomenologisk relation mellem krop og rum til en historisk og kulturel. Men hidtil har vi med Løgstrup i baghovedet, set på legemet og sanseobjekterne i stilstand. Omend placeret indenfor et større afgrænset rum er legemet blevet anskuet som om, det ikke skiftede position. Men vi må også se på, hvad der sker, når legemet og de andre legemer skifter position og er i bevægelse. Til det formål er der hjælp at hente hos den amerikanske perceptionspsykolog James J. Gibson og hans overvejelser omkr. forholdet rum-krop i et bymiljø.²⁸

Dette rum kan kun komme til syne under forudsætning af, at man både selv tager del i omverdenen og er en iagttager af omverdenen. Så langt er der overensstemmelse med Løgstrups opfattelse at vi fylder en m² hver og at vi sanser, dvs. at vi både er på afstand

og nærværende. Men Gibson går et skridt videre og påpeger, at skiftende iagttagelsespositioner får omverdenen til at skifte. Det ville Løgstrup ikke være uenig i. Heller ikke i at de skikkelser, vi sanser takket være bl.a. vores syn, kun kommer til syne og bliver forståelige i kraft af et iagttagelsepunkt. Men når iagttagelsepunktet, dvs. vores legeme, hele tiden er i bevægelse og dermed også vore sanser, opstår der en ny situation. Vi kan ikke være sikre på, at vi ser det vi ser, hvis ikke det var fordi sanseobjekterne kom os i møde. Gibson taler om, at skikkelserne og overfladerne, som vi registrerer, har et »layout«, der gør dem genkendelige for os, gør dem fortolkelige. Han taler om deres »affordances«, dvs. deres tilbydelser; på samme måde i øvrigt som Dan Turell taler om byens »availability«. Men når legemets udgangsposition konstant skifter, skifter også tilbydelserne. Der opstår hele tiden nye muligheder. Dvs. der kan opstå et spil, i form af et væld af nye kombinationsmuligheder mellem iagttager og den/det iagttagne. Oversat til sportens verden ville vi sige: man kan vælge at spille dybt langs linjen eller kort ved nettet, afhængig af vores udgangsposition og vores aflæsning af modstandernes/medspillernes signaltilbydelser. Men disse uendelige kombinationsmuligheder kan reduceres ved at blive holdt indenfor bestemte rammer, indenfor afgrænsede og aflæselige rum, fx. en sportsplads. Ellers ville vi »gå død« af uoverskueligheden og de uendeligt mange muligheder.

Som Svend Erik Larsen, der er den herhjemme der her introduceret James J. Gibson, skriver i sin indføring: »Hvis reaktionen herpå (de mange muligheder, NKN) er en søgen efter over-

skuelighed, kan det jo være en over-skuelighed, der enten er knyttet til bevægelsen og synet: dyrkelsen af kroppen, eller er knyttet til en stabil »ambient optic array« i den rumlige isolation.«²⁹ Dette sidste oversættes ved et kontekstualiserende lys for iagttageren, som gør det iagttagne ikke kun iagttageligt, men også forståeligt i sit særpræg.³⁰

Dette skær over omgivelsernes fænomener, der bevirker, at de kan placeres i en orden, en systematik, er nok fænomenologisk bestemt, men aktualiseres især i modernitetens længsel i 1890'erne efter en betydnings-mæssig orden i omgivelserne (jvf. talemåden »set i lyset af ... «) og er derved tæt knyttet til sportspladsens afgrænsede rum, som sikrer stabilitet og kontinuitet, *samtidig* med kroppens bevægelse, sansedramatikken og polspændingen mellem indtryk og overvejelse. Denne sidste drejning i retning af idrætten ligger næppe Svend Erik Larsen fjern, for så vidt som han i sine overvejelser omkr. »rummets føljeton« slutter af med at påpege, at »På en eller anden måde ender vi igen ved at placering af krop i rum skal have en vis konstans. At det kræver visse kvaliteter i rummet: en vis konstans i dens overflades layout og en mulighed for at kunne skelne mellem medium (plads til at bevæge sig i og sanses i) og substanser af en sådan art, at deres overflader kan opfattes og sorteres af iagttageren.«³¹

9

Og her kan vi så endelig nærme os den kulturhistoriske baggrund for idrættens kropsrum, sportspladsen. Behovet for anskuelse af en tilværelse i tummel og omkalfatring, synliggjort i by-

ens kaotiske tilbydelser og på landet i den nye mængde varer, der ledsagede varesamkvemets stigende dominans over selvforsyningsøkonomiens evige genkendelighed og ro.

»Maskerne glør så stygt«, siger den unge pige i Herman Bangs novelle »Pernille«, fra 1899³². Hun, Marie fra præstegårdsmilieuet på landet, er med onkel William og tante Tanny til karneval – klædt ud som Pernille: »Og den væmmelige Henrik forfølger mig hele Tiden ... «. Selv er hun mere optaget af hr. Herløv, der har været til middag hos grosserer Bechwiths. I dette karneval flyver identiteterne rundt i luften med masker, roller og købte efternavne af engelsk og tysk herkomst i en stor (stil) forvirring. Ren overflade og performance. Vi er i urbaniseringens tidsalder med hurlumhej og storbyvrimmel. Her er så mange valgmuligheder, så mange tilbydelser og henvisninger til noget eventuelt bestandigt, som man ikke kan være sikker på består og som derfor kræver nøje aflæsning af hensyn til orienteringen og ens egen identitet, når nu intet ligger fast.

Det gør det heller ikke på landet. »En underlig centrifuge-tid!«, siger gammelfar i Johan Skjoldborgs roman Bjarregården fra 1904 om sin samtid.³³ Han er utryg ved, at hans søn, den nygrundtvigianske Venstre-sognekonge, er mere interesseret i avlsarbejde, drægtighedstabeller og sognerådsarbejde end i dyrene, sin familie og den åndelige oplivelse fra grundtvigianismens kampår.

I by og land er det en verden i tummel, man ser aflæst; en verden hvor alting bestandigt ændrer sig. Skal man komme til rette med sit liv i en sådan verden, må der fortolkningsmuligheder til: fortolkningsmønstre som både

fastholder den ønskværdige ro og, realistisk, indarbejder den faktiske uro. Som italieneren Remo Bodei skriver om opløsningen af de sociale systemer i 1800-tallets slutning: »Jo mere en personlighed og et samfund er udsat for forfald, desto større bliver behovet for at orientere sig i retning af stabile holddepunkter og til at opsøge faktiske eller formodede invariabler. Således opstår der systemer, som søger at bryde tidens forløb op i epoker og at neutralisere de forandringer, der foregår heri ... I de sidste to årtier i det 19. århundrede manifesterer der sig et psykologisk behov for at gentage sig selv eller forny sig selv; det sker også i den medicinsk-filosofiske og den poetiske diskurs.«³⁴

Går vi nu til den kropshistoriske diskurs, ser vi fx August Nitschke betone dette ønske om at neutralisere og fastfryse modsatrettede bevægelser og forandringer som kendetegnende for kulturlivet i tiden omkr. århundredskiftet.³⁵ Modsætninger, der i 1800-tallet var akcepterede som naturgivne og derfor var blevet søgt yderligere accelereret, fordi de skabte en spænding, som øgede ens egen energi, blev nu opfattet som uudholdelige. Man søgte da at komme til rette med dem ved at skabe en enhed af kontraster og ensartethed, der fastholdt dem i på én gang ro og dynamik. Det bliver nu fortolkning og forståelse mere end akcept af, eller afstandtagen fra, virkeligheden, der rykker i focus. Denne fortolkning tænkes i baner af svingninger mellem to poler, dvs. en bølgen frem og tilbage indenfor et givet felt, fx som vekselvirkning mellem hurtigt-langsomt, aftagende-tiltagende, indånding-udånding etc. Accelerationen søges udlignet af afslapning. En sådan polspæn-

ding holdt i rammer ser Nitschke i det impressionistiske maleri, i den rytmiske gymnastik, i fysikkens teori, i arkitekturen. Princippet er igen og igen, at modsætninger forstås som komplementære størrelser indenfor et rum mere end som drivkræfter i et lineært fremadskridende perspektiv. Herhjemme ser vi denne tankegang udfoldet hos Johs. V. Jensen, især i hans forfatterskab inden 1. verdenskrig, hvor polspændingen mellem ro og længsel forhøjer hans livs-intensitet, og vi ser den udfoldet i sportspladsens kvadratur som rammer om komplementaritet mellem position og bevægelse, legeme og sansning, standpunkt og perspektiv. Hos både Johs. V. Jensen og de boldspillende sportsfolk drejede det sig om fortolkning af en tilværelse præget af statik i efterklang og af dynamik fremover, i sidste instans om identitet i det sociale rum. Idrættens boldspil bliver set i lyset heraf til en »rituel produktion«³⁶, en organiseret og organiserende gennemspilning af modsatrettede tendenser, som man ønskede gjort komplementære ikke for at flygte fra dem, men netop for at kunne bemestre dem. Tennispillet er ét eksempel herpå. Fodboldspillet et andet.

Afgørende i idræts- og kropshistorisk henseende er, at forholdet mellem krop og identitet omkr. 1900 blev tænkt som et forhold mellem jeg og omverden, som ligeværdige partnere. Det fik indflydelse på idrætsrummets udformning: man kunne både længes ud og finde ro i hjørnerne og de døde vinkler. – I dag tænkes identiteten i andre baner. Altså må der andre rum til. Det fysiske idrætsrum er således frem for alt et historisk betinget middel til udlægning og iscenesættelse af kropslighed på et givet tidspunkt. Det er et

forum for en provisorisk hjemstavn.³⁷ Dvs. stedet hvor naturen bliver tilegnet, bliver til et bestemt betydningslandskab, for os.³⁸ En præcis skildring af denne relation mellem krop, sport og tilegnet natur, dvs. landskab, findes i Johs. V. Jensens bog Paa danske Veje fra 1931, i form af et naivistisk portræt af en dobbelt væddeløbskørsel på landevejen ved Slagelse: to drabeligtuciviliserede bønder («et Par store skæggede Karle med nøgne haarede Arme ud af Skindene») er i færd med at køre hinanden ihjel i et kapløb med islandske heste spændt for deres kær-rer, for sjovs skyld. Da legen er afgjort, overhaler fortælleren dem i sin automobil («efterlod Synet som en svævende Støvsy bagved») efter først at have kastet et blik på kæmpehøjen ude på marken.³⁹ Den egentlige sport, den civiliserede udgave af kappestriden, flankeres med andre ord af bevidstheden om landskabets betydning for idrætten. Kapløbet mellem »stenaldermændene« ind-optages i en symbolsk symbiose af historie, landskab og idræt i refleksion. Sporten er her iscenesat i form af tanken om forbindelse mellem stenalderlandskab og automobil med sansningen og den ubevidst-sanselige vildskab som krumtap. For bønderkarlene var vejen anledning til en dyst. For fortælleren er den på én gang en sportsplads og et fortolkningsrum.

10

I dag er denne brug af sporten som en iscenesat, reflekteret leg ved at være en saga blot. Hvis man med den tyske historiker Jan Assmann skelner mellem den korte kommunikative erindring og kulturel erindring,⁴⁰ dvs. hi-

storie, er sporten og de første sportspladser ved at blive kulturhistorie. Den kommunikative erindrings tidshorisonst er kort. Den går ikke mer end ca. 80 år tilbage, allerhøjest 100 år, og er således knyttet til generationsvekslingerne. Den er ligeledes socialt formidlet, grupperelateret og hverdagstilknyttet, og er led i en identitetsopbygning. Dette gælder også for den kulturelle erindring, som også er socialt og gruppemæssigt orienteret. Til gengæld er den hverdagsfjern. Dens mulighed for identifikatorisk besættelse ligger netop i dens distance til hverdagslivet. Besættelsestiden falder således indenfor den kommunikative erindring, mens Jellinghøjene og Skipper Klement tilhører den kulturelle erindring. Set i et sportsperspektiv er det symptomatisk, at der kommer færre og færre tilskuere til 1. divisionskampene i fodbold, mens interessen for landsholdet op gennem 1980'erne har været stigende, det landshold hvis kampe fungerer som en slags tidsøer funderet i de allerførste landskamps, hvor vi altid slog svenskerne og hvor Sophus Krølben lavede 10 mål mod Frankrig. Interessen for divisionskampene er på vej ud af den kommunikative erindring, i takt med at deres lokale forankring forsvinder, mens landskampene er på vej ind i den kulturelle erindring. De er på vej til at blive lige så ophøjet-identitets-skabende som den nationalsang, der afsynges inden den rituelle gennemspilning fløjtes i gang, mens divisionskampene mindre og mindre siger folk noget, i kraft af deres manglende hverdagstilknytning.

Hvor fodboldkampene for 100 år siden var dramaer til fortolkning af ens livssituation og livshistorie, dvs. levet historie, og var baseret på ønsket om

at kunne håndtere spændinger i hverdagslivet m.h.p. opbygning af identitet, imødekommer fodboldkampene i dag helt andre behov, fx national identifikation. Derfor overgangen fra fodboldspil i lokalt-socialt fællesskab, hvor man var indfældet i et landskab, til showsport, hvor det er hin enkeltes tilfredshed det gælder, og hvor rammen herom lige så gerne kan være en betonarena som fx det nye superstadion, der skal afløse Københavns Idrætspark. Her lukker idrætten sig om sig selv. Her er der ikke brug for træer, og her vil volden være lige så legal som hos Johs. V. Jensens væddeløbskarle. Her er det slut med »good cricket«. Rigtige fodboldelskere ser derfor i dag hellere end gerne det lokale serie 1-hold og den lokale klubs hold i lilleput- og drengemesterrækken spille på det lokale stadion. Her er fodbold stadig sport og ikke showsport. Her er landskabet stadig fyldt med betydning, for-

di det er »porøst«, ud mod den sociale virkelighed, og fordi det, fænomenologisk, ikke er absoluteret: »Når tingene ikke indsættes i et absolut rum, dvs. orienteres i forhold til et absolut nul-punkt eller centrum, så orienteres de i forhold til den krop, hvorudfra de indbyrdes relationer opfattes, og som placerer sig selv ud fra disse relationer.«⁴¹ Her tages med andre ord, i kraft af det åbne kvadratur med hjørnerne og spidserne ud mod omverden, hin enkelte spillers gøren og laden alvorligt, idet der forudsættes gensidighed mellem omverdenen og de levende væsener. Dels i social og kulturel forstand, dels i fænomenologisk forstand. Her stoles der fortsat på, at de mange signal-muligheder som medspillerne/modspillerne sender afsted som udspil og opfordringer er alvorligt ment; dels som opfordring til at aflevere i frirum, dels til selv at rykke i frirum. Klar til aflevering og til betydningskabelse.

Noter og henvisninger

1. Hans Lyngsgaard: Idrættens rum. Nybrud i idrættens arkitektur. Kbhvn 1990.
2. Se fx Center for Kulturforskningsskriftserie, især Hans Hauge og Henrik Horstbøll (red.): Kulturbegrebets kulturhistorie. Aarhus 1988.
3. Tommy Hansen: Skole- og lærerforhold i Erritsø i 1700- og 1800-tallet, in: Gunnar Bertelsen m.fl. (red.): Glimt af folkeskolen gennem 300 år i Fredericia kommune, s. 54. Fredericia 1984.
4. Johs. V. Jensen: Bønderbørns lege, in: Myter bd. 2, s. 282. Kbhvn 1960.
5. Ole Højrup: Nogle idrætslege i det gamle landsbysamfund, in: Henning Nielsen (red.): For sportens skyld, s. 65 ff. Kbhvn 1972.
6. Torben Vandsted m.fl. (red.): Hjørring Idrætsforening 1886-1986, s. 11. Hjørring 1986.
7. Ibid, s. 44-45.
8. Eivind Samuelsen: Idræt i Aalborg gennem 100 år, s. 23. Aalborg 1983.
9. Jan Horskjær: Silkeborg 1845-1982 – en by i billeder, s. 189. Silkeborg 1982.
10. Ole Dejgaard Petersen: Sønder Omme sogn. Hvad skete der, og hvornår var det?, s. 99-100. Grindsted 1970.
11. Torben Juul: Gamle Bogense billeder, upag. Bogense 1979.
12. Poul Sørensen: Sporten og friluftslivet, in: Knud Moseholm m.fl. (red.): Kolding i det tyvende århundrede indtil kommunesammenlægningerne i 1970, bd. 2, s. 135 ff. Kolding 1979.
13. Eivind Samuelsen: Op.cit., s. 27.

14. Herslev Gymnastikforenings bestyrelses-protokol 25.3. 1945. Utryk materiale.
15. Poul Sørensen: Op.cit., s. 144.
16. Eivind Samuelson: Op.cit., s. 30.
17. Søren Alkærsg: Vejen sogn i Malt herred. Et stykke kulturhistorie, s. 415. Vejen 1940.
18. K. E. Løgstrup: Metafysik IV: Skabelse og tilintetgørelse, s. 100 ff. Kbhvn 1978.
19. Ibid, s. 106. Løgstrup påpeger for en ordens skyld, at naturen naturligvis ikke ændrer karakter. Det er vores oplevelse af den, der ændrer sig; dvs. det er ikke et spørgsmål om, hvordan verden er, men om hvordan man tror den er.
20. Garola Giedeon-Welcker: Paul Klee i dagbogsnotater og breve, s. 127. Kbhvn 1963.
21. Alfred Peters: Psychologie des Sports und der Sportlichkeit in der Massenkultur, s. 376 ff, specielt s. 397, in: Dieter Prokop (red.): Massenkommunikationsforschung bd. 2: Konsumtion. Fr. am Main 1973.
22. K. E. Løgstrup: Sansningen, in: Lisbeth Holst (red.): Frigørelse. Humaniora, digtning og sprog, s. 261 ff. Kongerslev og Tranehuse 1981.
23. K. E. Løgstrup: Metafysik IV: Skabelse og tilintetgørelse, s. 118.
24. Ibid, s. 116.
25. En af de nyere læsninger af forfatterskabet som et forsøg på tolkning af forholdet mellem fællesskab og samfund, dvs. civiliseret og reflekteret fællesskab, findes i Helmut Lethen: Lob der Kälte. Ein Motiv der historischen Avantgarde, in: dietmar Kamper og Willem van Reijen (red.): Die unvollendete Vernunft: Moderne versus Postmoderne. Fr. am Main 1987.
26. Johs. V. Jensen: Barndommens Sig, in: Myter bd. 2, s. 179 ff.
27. Mikkel Christensen: Min lille verden. Fra hedebyen til hovedstaden. Her citeret fra Anette Bøtter-Jensen m.fl. (red.): Opvækst – erindringer, s. 135. Odense 1984.
28. James J. Gibson: The Ecological Approach to Visual Perception. Boston 1979. – Tak til Svend Erik Larsen for at have henledt opmærksomheden på dette værk.
29. Svend Erik Larsen: Rummet – en føljeton, in: Nyhedsbrev 10 fra Projekt Moderne Bykultur, s. 17 ff. Odense Universitet 1990.
30. Det er i fuldgod overensstemmelse med Løgstrup, som i Metafysik IV: Skabelse og tilintetgørelse, s. 117 påpeger, at rummet nok er uendeligt, men aldrig tomt, idet døgnets og vejrligets lys altid kaster et *bestemt* skær over sansobjekterne.
31. Svend Erik Larsen: Op.cit., s. 22.
32. Herman Bang: Pernille, in: Carl Bergstrøm-Nielsen (red.): Danske noveller fra Herman Bang til Gustav Wied, s. 8. Kbhvn 1971.
33. Johan Skjoldborg: Bjarregården, s. 14. Kbhvn 1981.
34. Remo Bodei: Zeit gewinnen. Entwicklung und Auflösung sozialer Systeme in der Kultur des späten 19. Jahrhunderts, in: Dietmar Kamper og Christoph Wulf (red.): De sterbende Zeit. Zwanzig Diagnosen, s. 64-65. Darmstadt und Neuwied 1987.
35. August Nitschke: Körper in Bewegung, s. 318. Stuttgart 1989.
36. Bjarne Flou: Kollektiv beruselse, in: Udvikling nr. 6, 1988, s. 4 ff.
37. Gerard Raulet: Natur und Ornament. Zur Erzeugung von Heimat, s. 13 ff. Darmstadt und Neuwied 1987.
38. Jvf. Bernard Kalaora: L'ordre et la nature. Le vert endimanché, s. 33, in: Espace et sociétés nr. 25, s. 33, hvor det påpeges, at de grønne områder (skove, parker, plæner osv.) som betydningsfelter også omfatter betydningsstørrelser som sundheden, oprigtigheden, lykken osv.; at skoven symboliserer den jævnbyrdige balance, harmonien, respekten, når den tages i brug og besiddelse af besøgende.
39. Johs. V. Jensen: Paa danske Veje, s. 64-64. Kbhvn 1931.
40. Jan Assmann: Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität, in: Jan Assmann og Tonio Hölscher (red.): Kultur und Gedächtnis, s. 9 ff. Fr. am Main 1988.
41. Svend Erik Larsen: Fingerøvelser. Om krop, rum og tegn, s. 6. Institut for Litteraturvidenskab. Odense Universitet 1990.